

УДК 316.423.6:316.346.2-055.2](47+57)«192/194»
DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.33>

ЕМАНСИПАЦІЯ ПО-РАДЯНСЬКИ: МІСЦЕ ТА РОЛЬ ЖІНОК У СУСПІЛЬСТВІ У ПУБЛІЧНОМУ ДИСКУРСІ Й. СТАЛІНА У 1920–1940-Х РР.

Залєток Наталія,

кандидатка історичних наук, завідувачка відділу архівознавства
Українського науково-дослідного інституту
архівної справи та документознавства
ORCID ID: 0000-0002-5319-3876

Авторка доходить висновку, що Й. Сталін допускав суперечливу риторичну щодо емансипації жінок, їхньої ролі у житті суспільства, та, нарешті, у збройних силах. Очевидно, що на рівності статей та на важливій ролі жінок у політичному житті та інших, раніше недоступних для них сферах, державний діяч акцентував виключно тоді, коли йому було вигідно використати жіночі ресурси для досягнення певних політичних цілей. Однак про докорінні зміни у гендерних ролях в СРСР за часів правління Й. Сталіна не йшлося, адже твердження про рівність статей змінювалися риторикою, яка закріплювала притаманний патріархальним суспільствам статус-кво у гендерних суспільних ролях, що особливо яскраво прослідковується у публічному дискурсі Й. Сталіна у роки радянсько-німецької війни. Напередодні Другої світової війни Й. Сталін ініціював законодавче закріплення можливості жінок служити у війську на бойових посадах, і навіть призову деяких їх категорій у разі початку воєнних дій. Він, знову таки, аргументував це рівністю чоловіків та жінок у соціумі. Проте під час розгортання бойових дій безпосередньо на території СРСР, яке супроводжувалося активним залученням мешканок Радянського Союзу до справи захисту вітчизни, згадки про них серед категорій населення, які виконували бойові обов'язки, поступилися місцем висвітленню їхніх «традиційних» для патріархального суспільства ролей – як жертв ворога та працівниць промисловості і сільського господарства, які всіляко підтримують своїх чоловіків, що воюють на фронті. На підставі зазначеного можемо констатувати наявність утилітарного підходу до жіночої частини населення з боку очільника СРСР, який активно використовував цю категорію населення для вирішення поточних проблем у державі, однак намагався зберегти наявний статус-кво у гендерних суспільних ролях, що, серед іншого, знайшло відображення у його суперечливому публічному дискурсі щодо жіночої емансипації.

Ключові слова: жінки, збройні сили, радянсько-німецька війна, СРСР, публічний дискурс, Й. Сталін.

Zalietok Nataliia. Soviet emancipation: the place and role of women in society in J. Stalin's public discourse in the 1920–1940s

The author concludes that J. Stalin allowed contradictory rhetoric about the emancipation of women, their role in the different spheres of life of society, in particular, in the armed forces. It is obvious that the statesman emphasized gender equality and the important role of women in political life and other previously inaccessible for them areas only when it was advantageous for him to use women's resources to achieve certain political goals. However, there was no radical changes in gender roles in the USSR during Stalin's rule, and the claims of gender equality often were replaced by the rhetoric that enshrined the status quo in gender social roles that were native for patriarchal societies, and this is particularly evident in Stalin's public discourse in the years of the Soviet-German war. On the eve of World War II, Stalin initiated the legislative consolidation of the ability of women to serve in the army in combat positions, as well as the conscription of some of their categories in the event of hostilities. He explained that by equality between men and women in society. However, during the deployment of hostilities directly on the territory of the USSR, which was accompanied by the active involvement of Soviet people in the defence of the homeland, mentions of them among those who served in the military gave way to highlighting their "traditional" for patriarchal society roles – victims of the enemy and workers in industry and agriculture, who support their men who are fighting at the front. Based on the mentioned above, we can state the existence of a utilitarian approach to the female population by the USSR leader, who actively used it to solve current problems in the state, but tried to maintain the status quo in gender social roles, which was reflected in his controversial public discourse on women's emancipation.

Key words: women, armed forces, Soviet-German war, USSR, public discourse, J. Stalin.

З утворенням Радянського Союзу тамтешня влада задекларувала рівність чоловіків та жінок у всіх сферах життєдіяльності. У міжвоєнний період відбулося входження мешканок країни до різноманітних і раніше недоступних для них сфер. Так, вони отримали право політичного представництва, радянська влада активізувалася у напрямі висування їх на керівні посади, активно заохочувала все жіноцтво проходити парамілітарну підготовку, зокрема, під егідою Комсомолу, Товариства сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву (ТСОАВІАХІМ), і принагідно звітувала про те, що в СРСР так зване «жіноче питання» вирішене. Напередодні війни було запроваджено новий закон про загальний військовий обов'язок, у якому статтею 13 було передбачено приймання жінок, які мають медичну, ветеринарну

і технічну підготовку, до армії та флоту для несення допоміжної та спеціальної служби. Їх також могли залучати до навчальних зборів. Ці жінки, у віці 19-50 років, зараховувалися до запасу другої категорії, і у воєнний час могли бути призвані до лав армії та флоту [1, с. 75]. Це дало змогу деяким державним діячам заявити про встановлення рівності чоловіків та жінок у праві захищати свою батьківщину [1, с. 41–42]. Проте, як засвідчили деякі наші попередні наукові розвідки [наприклад, див.: 3], це не призвело до адекватного висвітлення внеску військовослужбовиць у радянсько-німецькій війні. Тому вважаємо за необхідне більш глибоко дослідити публічний дискурс радянської влади щодо жіночої емансипації, щоб з'ясувати, чи був об'єктивним і чи співвідносився з реальними заходами влади.

Метою цієї статті є аналіз особливостей публічного дискурсу Й. Сталіна щодо місця та ролі жінок у суспільстві СРСР у 1920–1940-х рр.

Ті чи інші аспекти становища жінок у радянському суспільстві привертали і надалі привертють увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників. Так, неабиякий інтерес становить праця австралійської і американської історикині Ш. Фіцпатрік [16], яка ретельно дослідила повсякденне життя населення, зокрема і жінок, в СРСР за часів правління Й. Сталіна. Учасі у політиці мешканок Радянського Союзу та політиці уряду у цьому питанні присвячено статтю української історикині Н. Земзюліної [4]. У центрі наукової розвідки української історикині К. Кобченко [6, с. 56–72] перебував аналіз офіційного дискурсу радянської влади, спрямованого на залучення жіноцтва до різних сфер суспільного життя. Однак вчена, на наш погляд, досить мало уваги приділила безпосередньо висловлюванням Й. Сталіна, які були своєрідним орієнтиром для решти державних діячів СРСР та населення країни загалом. Останні ще не виступали предметом окремого наукового дослідження і, на нашу думку, містять значний потенціал для вивчення.

Насамперед варто з'ясувати ставлення Й. Сталіна до жінок як окремої категорії населення, адже воно мало вплив на його політику щодо них у міжвоєнних період та у роки війни. На основі проведеного аналізу маємо констатувати, що ще на початку своєї політичної діяльності Й. Сталін розглядав їх як потенційний електорат комуністів. Так, у 1917 р., розмірковуючи над підсумками муніципальних виборів у Петрограді, він зазначав що жінки, разом з мілкими чиновниками, ремісниками та іншим «мілким людом», становлять «свіжі, недосвідчені у політичній боротьбі» прошарки населення, і саме їхньою підтримкою може і має заручитися революційний пролетаріат [15, с. 93–94]. Однак інтерес для Й. Сталіна становили виключно ті жінки, яким потенційно можна було нав'язати свою ідеологію, і саме вони були у більшості у тогочасній Російській імперії. Інтереси тих представниць жіночої статі, які не належали до більшовиків і були здатні до самоорганізації, сприймалися ним радше вороже. Адже про політично активну їх частину, представлену «Лігою рівноправ'я жінок», він відгукувався зневажливо, відносячи її до представників буржуазних груп, які «зникнуть після виборів, як минулорічний сніг» [15, с. 76].

З приходом більшовиків до влади розпочалася активна робота щодо «політичного просвітництва» серед робітниць і селянок. У 1923 р. Й. Сталін наголошував на важливості такої роботи, адже жінки становлять не менше половини населення багатонаціональної держави, і рівень освіченості більшості з них є незадовільним. Останнє, вважав він, є перешкодою для «побудови нового радянського життя», адже робітниці та селянки залучені до цього процесу не менше ніж їхні колеги чоловічої статі. Крім того, на їхні плечі лягає обов'язок виховання дітей, від яких залежить майбутнє країни. Тому, вважав він, потрібно ще більше уваги приділяти просвітницькій діяльності серед трудящих жінок, активніше висувати їх на керівні посади [10, с. 351]. На четвертій нараді ЦК РКП(б) з відповідальними робітниками національних республік і областей (8–12 червня 1923 р.) одним з важливих завдань партійно-виховної роботи було визначено посилення роботи «у спілці молоді і серед жінок у республіках та областях» [10, с. 300]. У доповіді на XIII з'їзді РКП(б) (23–31 травня 1924 р.) Й. Сталін акцентує увагу на представленості жінок на делегатських зібраннях, їхній політичній активності загалом. Він констатує, що, попри наявність певного прогресу, вираженого у збільшенні кількості жінок, задіяних у політичному житті країни, більшість з них «...все ще залишається осторонь, або майже осторонь великої дороги радянського та партійного будівництва», і це неприпустимо [11, с. 194–195]. Цей постулат було підтримано учасниками зібрання і відображено у його резолюціях: «з'їзд звертає особливу увагу всієї партії на необхідність посилення роботи серед робітниць та селянок та просування їх у всі партійні та радянські виборні органи» [11, с. 251].

Традиційними для Й. Сталіна, як у міжвоєнний період, так і у роки війни, були розмірковування про роль жінок у країні Рад, приурочені до Міжнародного жіночого дня (8 березня). У 1925 р. до цього дня він підготував привітання для них, яке було опубліковане у газеті «Правда». У ньому Й. Сталін наголосив, що «жоден великий рух пригноблених не обходився в історії людства без участі трудящих жінок. Трудящі жінки, найпригнобленіші з усіх пригноблених, ніколи не залишалися і не могли залишитися

осторонь великої дороги визвольного руху. Визвольний рух рабів висунув, як відомо, сотні та тисячі великих мучениць та героїнь. У лавах борців за визволення кріпаків стояли десятки тисяч жінок-трудівниць. Не дивно, що революційний рух робітничого класу, найпотужніший з усіх визвольних рухів пригноблених мас, залучив під свій прапор мільйони трудящих жінок» [12, с. 48]. Наразі ж «першим завданням пролетаріату» та партії, на його думку, є рішуча боротьба «за визволення жінок, робітниць та селянок, з-під впливу буржуазії, за політичну освіту та організацію робітниць та селянок...» задля перетворення їх «із резерву робітничого класу на діючу армію визвольного руху пролетаріату» [12, с. 48–49]. Визволення «відсталих прошарків трудящих жінок з-під духовної та економічної кабали буржуазії» [13, с. 108] було у центрі привітання Й. Сталіна з Міжнародним жіночим днем і наступного року.

Крім того, рівність чоловіків та жінок у правах була і у центрі сталінської конституції 1936 р., положення якої, на відміну від режиму, який її породив, оцінюють як найдемократичніші на той час у світі. Описуючи проєкт документа, Й. Сталін підкреслював, що той «...не визнає різниці у правах між чоловіками та жінками, «осілими» та «неосілими», забезпеченими та незаможними, освіченими та неосвіченими. Для нього усі громадяни рівні у своїх правах. Не майнове становище, не національне походження, не стать, не службове становище, а особисті здібності та особиста праця кожного громадянина визначають його становище у суспільстві» [14, с. 266].

Як бачимо, «жіноче питання» було у центрі публічного дискурсу Й. Сталіна, який від початку створення Радянського Союзу обіймав високі державні посади, що давало йому змогу мати безпосередній вплив на політику держави. Навіть з наявних висловлювань можна зробити висновок, що декларована ним рівність статей та велика роль, яку повинні відігравати у суспільстві жінки, мали суто утилітарний характер. Адже «звільнення» жінок і їх долучення до партійної роботи передбачали, що у майбутньому вони представлятимуть один з найлояльніших до влади прошарків населення, а їхню працю можна буде використати для втілення задумів партії в економічному житті. Звідси і постійні публічні акцентування уваги на тому, що радянська влада «звільнила» жінок, дала їм все, чого ті бажали, на відміну від «буржуазних» режимів. Однак у «рівності статей» по-радянськи не йшлося ні про вільне самовираження, ні про свободу вибору, ні навіть про фактичну рівність жінок з чоловічою частиною населення, адже фактична політика влади змінювалася у 1920–1930-х рр., і жінки і надалі зіштовхувалися з низкою труднощів у всіх сферах життя – вони мали слабкий авторитет у партійних структурах, невигідне становище на ринку праці, обмежувалися їхні репродуктивні права тощо [16, с. 169, 185–187; 4; 6, с. 56–72].

У 1930-х рр. Й. Сталін особливу увагу приділяв участі жінок у таких сферах, які раніше вважалися суто «чоловічими», влада прославляла їхні досягнення у спортивних змаганнях, заохочувала до встановлення рекордів тощо. Однією з таких сфер, де жінки особливо відзначилися, була авіація. Так, 8 вересня він вітав льотчиць В. Гризодубову, П. Осипенко, М. Раскову з успішним завершенням безпосадкового перельоту Москва-Далекий Схід, похваливши їх за «відвагу, холоднокровність та високу майстерність польотів» [9], а під час виступу на прийомі екіпажу літака «Батьківщина» у Кремлі 27 жовтня 1938 р. наголосив на «блискучих успіхах, досягнутих радянськими жінками в усіх галузях виробничої, культурної, наукової роботи і в такій важкій і недоступній для жінок галузі, як авіація. На всіх цих теренах радянська жінка, у сприятливій обстановці соціалістичного суспільства, тепер стала поруч із чоловіком і в багатьох випадках випереджає його» [9].

Найбільш суперечливим був дискурс Й. Сталіна щодо жінок, які служили у роки радянсько-німецької війни у лавах збройних сил. Фактично у публічних промовах він залишав їх поза увагою. У його риториці жінки виступали або жертвами, або тими, хто здійснив трудовий подвиг у тилу, поки їхні чоловіки боронили вітчизну на фронтах війни, тими, що надихали вояків на подвиги. Так, на урочистому засіданні Московської ради депутатів трудящих з партійними і громадськими організаціями міста Москви 6 листопада 1944 р. Й. Сталін заявив: «назавжди увійдуть в історію безпрецедентні трудові подвиги радянських жінок та нашої славної молоді, яка винесла на своїх плечах основний тягар праці на фабриках та заводах, у колгоспах та радгоспах. *В ім'я честі та незалежності Батьківщини радянські жінки, юнаки та дівчата виявляють доблесть та героїство на фронті праці. Вони виявилися гідними своїх батьків та синів, чоловіків та братів, що захищають Батьківщину від німецько-фашистських нелюдів* (курсив наш. – Авт.)» [8].

У наказі Верховного Головнокомандуючого 1 травня 1944 року № 70 йшлося про те, що жінки надихають вояків на подвиги: «неоцінні заслуги у справі захисту Вітчизни мають радянські жінки, які самовіддано працюють на користь фронту, мужньо переносять всі труднощі воєнного часу, *надихають на ратні подвиги воїнів Червоної Армії – визволителів нашої Батьківщини* (курсив наш. – Авт.)» [8].

Водночас Й. Сталін допускав висвітлення у публічному дискурсі деяких окремих випадків бойової служби жінок у лавах Червоної армії. Серед них справа М. Октябрської, яка, втративши на фронті

чоловіка, вирішила власним коштом побудувати танк, стати його водійкою і вирушити воювати на фронт. Її телеграма до вождя з проханням надати дозвіл на виконання задуманого була оприлюднена, як і відповідь Й. Сталіна на неї: «Дякую Вам, Маріє Василівно, за Вашу турботу про бронетанкові сили Червоної Армії. Ваше бажання буде виконане. Прийміть мій привіт» [9; 5, с. 2]. Проте такі повідомлення виглядали як виняток, а не висвітлення реального факту залучення значної кількості жінок до несення бойової служби, який мав місце в СРСР під час Другої світової війни.

Водночас чи не єдиними жінками, що виконували бойові завдання, і були удостоєні згадки Й. Сталіним у його промовах як окрема група, а не одиничний випадок, були партизанки. Наприклад, на урочистих засіданнях Московської ради депутатів трудящих з партійними і громадськими організаціями міста Москви, які відбулися 6 листопада 1942 р. та 6 листопада 1943 р. Й. Сталін, крім бійців регулярних військ, прославляв також партизанів та партизанок [8]. Знайшлося для них місце і у наказі Верховного головнокомандувача 23 лютого 1944 р. [8]. На наш погляд, це явище може бути пояснене так. Передусім партизанські загони не були регулярними військовими формуваннями, їхня діяльність представлялася радше як вияв безмежного патріотизму і лояльності до влади з боку навіть тих категорій населення, які, у силу своєї неспроможності служити у збройних силах, намагалися не сидіти, склавши руки. Про їхню військову професійність не йшлося. Крім того, про партизанок часто згадували окремо, а не під час висвітлення внеску у боротьбу з ворогом жінок загалом, що очевидно з наведених вище цитат.

Натомість дуже популярним у публічному дискурсі Й. Сталіна було представлення жінок як жертв війни. Так, на урочистому засіданні Московської ради депутатів трудящих з партійними і громадськими організаціями міста Москви 6 листопада 1941 р. він зацентрував увагу на них як на найвразливіших мішенях ворога (поруч з дітьми та людьми похилого віку): «гітлерівські орди вбивають і гвалтують мирних жителів нашої країни, не жаліючи жінок, дітей, старих людей» [8]. Тоді ж він зацентрував увагу на роботі жінок та чоловіків на військових заводах, у сільському господарстві тощо. У наказі Народного комісара оборони 23 лютого 1942 р. № 55 жінки знову представлені як жертви, яких визволяють радянські солдати: «завдання Червоної Армії полягає в тому, щоб звільнити від німецьких загарбників нашу радянську територію, звільнити від гніту німецьких загарбників громадян наших сіл та міст, які були вільні і жили по-людськи до війни, а тепер пригнічені та страждають від грабежів, руйнування та голоду, звільнити, нарешті, наших жінок від тієї ганьби та наруги, якої вони зазнали від німецько-фашистських нелюдів» [8]. Ми розглядаємо подібне акцентування очільником СРСР на жертвах серед жінок як типову для війни пропаганду, спрямовану на укріплення ненависті населення до ворога і його звірств. Адже жінки, діти та люди похилого віку традиційно розглядаються суспільством як найслабші його члени, що потребують захисту. Насилля щодо них викликає у свідомості громадян найбільш емоційний осуд. Тому-то, на наш погляд, керівництво і унікало публічного висвітлення служби жінок у збройних силах, адже воно підважувало це уявлення, несло загрозу усталеним стереотипам щодо гендерних ролей і ослаблювало дію ефективного прийому пропаганди. Проте не варто вважати, що такі висловлювання з боку влади підкріплювалися відповідним ставленням до перелічених вразливих категорій. Так, відомо, що 21 вересня 1941 р. у повідомленні, адресованому Г. Жукову, А. Жданову, О. Кузнецову, В. Меркулову, Й. Сталін, коментуючи той факт, що німці, які наступали на Ленінград, поперед себе надсилали до радянських військ «делегатів» з-поміж місцевого населення (жінок, дітей, осіб похилого віку) з «проханням здати Ленінград і встановити мир», наказав знищувати всіх. І зробив він це не просто апелюючи до умов воєнного часу, які потребують вимушених жертв, а обізвавши цих «парламентерів» «поплічниками ворога». Він порадив «... не допускати сентиментів, бити ворога та його поплічників, вільних або мимовільних, по зубах... Якщо хтось у наших лавах вагатиметься, той буде основним винуватцем падіння Ленінграда. Бийте на повну силу по німцях і по їхніх делегатах, хоч би ким вони були, косіть ворогів, все рівно – чи є вони вільними чи мимовільними ворогами» [9]. Не на користь не те що патерналістського, а просто людського ставлення до жінок з боку Й. Сталіна свідчить і його реакція на скарги представників Югославії щодо безчинств на території країни і насилля радянських солдатів щодо місцевих жінок у 1944 р. Тоді І. Броз-Тіто на одній з нарад вказав на поодинокі факти неналежної поведінки радянських вояків¹, а М. Джилас прямо вказав на те, що радянська армія веде себе у їхній країні нецивілізовано, на відміну від армій інших держав, зокрема Великої Британії. Замість того, щоб вжити відповідних дисциплінарних заходів, Й. Сталін спрямував свій гнів проти керівництва Югославії: «Я розумію труднощі вашого становища після визволення Белграда. Ви не можете не знати, що Радянський уряд, незважаючи на колосальні жертви та втрати, робить все можливе і навіть неможливе, щоб допомогти Вам. Але мене бентежить той факт, що окремі інциденти та помилки деяких офіцерів та бійців Червоної Армії узагальнюються у Вас та поширюються

¹ Очевидно применшивши масштаби явища, щоб не накликати на себе гнів керівництва СРСР.

на всю Червону Армію. Не можна так ображати армію, яка допомагає Вам виганяти німців та обливається кров'ю у боях із німецькими загарбниками. Не важко зрозуміти, що у сім'ї бувають виродки, але було б дивно ображати сім'ю через одного виродка. Якби червоноармійці дізналися, що Джилас і ті, хто йому не заперечували, вважають англійських офіцерів у моральному відношенні вищими за радянських офіцерів, то вони завили б від такої незаслуженої образи» [9]. За свідченнями самого М. Джиласа, ця історія набула подальшого розвитку. У квітні 1945 р. у приватній розмові з ним Й. Сталін у виправданнях вояків радянської армії пішов значно далі, зазначивши: «... уявіть собі чоловіка, який пройшов війну від Сталінграда до Берліна – тисячі кілометрів його власної спустошеної землі через трупи своїх товаришів і найближчих людей. Як нормально може така людина реагувати? І що страшного в тому, якщо вона розважиться з жінкою після таких жахів? Ви думали, що Червона Армія ідеальна... Червона Армія не ідеальна. Важливо те, що вона б'є німців і б'є їх добре, а решта не має значення» [2, с. 127–128].

Таким чином, Й. Сталін впродовж 1920–1940-х рр. допускав суперечливу риторичку щодо емансипації жінок, їхньої ролі у житті суспільства, та, нарешті, у збройних силах. Очевидно, що на рівності статей та на важливій ролі жінок у політичному житті та інших, раніше недоступних для них сферах, державний діяч акцентував виключно тоді, коли йому було вигідно використати жіночі ресурси для досягнення певних політичних цілей. Так, ще на початку своєї політичної кар'єри, усвідомлюючи користь від залучення малоосвіченої більшості жінок на бік комуністів, він активно заохочував саме цю категорію населення включатися до політичного життя. Проте був відверто ворожим до тієї частини жіноцтва, яка була здатна самоорганізовуватися і могла стати потенційним опонентом комуністів. Заохочення Й. Сталіним у міжвоєнний період входження жінок до партії та їхнього висування на керівні посади, яке супроводжувалося риторикою про цілковиту рівність статей, відбувалося на тлі низки дискримінаційних практик влади на ринку праці, у приватній та інших сферах життєдіяльності, а також загалом негативного ставлення суспільства до жіночої частини населення на лідерських позиціях. Напередодні Другої світової війни Й. Сталін ініціював законодавче закріплення можливості жінок служити у війську на бойових посадах, і навіть призову деяких їх категорій у разі початку воєнних дій. Він, знову таки, аргументував це рівністю чоловіків та жінок у соціумі. Проте під час розгортання бойових дій безпосередньо на території СРСР, яке супроводжувалося активним залученням мешканок Радянського Союзу до справи захисту вітчизни, згадки про них серед категорій населення, які виконували бойові обов'язки, поступилися місцем висвітленню їхніх «традиційних» для патріархального суспільства ролей – як жертв ворога та працівниць промисловості і сільського господарства, які всіляко підтримують своїх чоловіків, що воюють на фронті. На підставі зазначеного можемо констатувати наявність утилітарного підходу до жіночої частини населення з боку очільника СРСР, який активно використовував цю категорію населення для вирішення поточних проблем у державі, однак намагався зберегти наявний статус-кво у гендерних суспільних ролях, що, серед іншого, знайшло відображення у його суперечливому публічному дискурсі щодо жіночої емансипації.

Література:

1. Внеочередная четвертая сессия Верховного Совета СССР [1-го созыва], (28 августа – 1 сентября 1939 г.) : стенографический отчет. 1939. С. 75.
2. Джилас М. Беседы со Сталиным. М., 2002. С. 127–128.
3. Залеток Н. Висвітлення присутності жінок у лавах збройних сил СРСР у документах ЦК ВКП(б) 1941–1945 рр. *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 6. С. 55–63.
4. Землюлина Н. Женщины в системе государственного управления в СССР в 20–30-х гг. XX века. URL: <https://bit.ly/3h0z551> (дата обращения: 14.12.2021).
5. Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 3 марта 1943. № 51(8044). С. 2.
6. Кобченко К. Гендерна політика радянської влади 1930-х років: між пропагандою та реальністю. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Гендерні дослідження*. 2016. Вип. 2. С. 56–72.
7. Советские женщины подвигами в тылу и на фронте приближают час нашей полной победы над врагом. *Красный воин*. № 52(6476). 8 марта 1945. С. 3.
8. Сталин И. В. Полное Собрание сочинений : в 18 т. М. : Издательство «Писатель», 1997. Т. 15. URL: <https://bit.ly/3IQYI4X> (дата обращения: 14.12.2021).
9. Сталин И. В. Полное Собрание сочинений : в 18 т. Тверь : Информационно-издательский центр «Союз», 2006. Т. 18. URL: <https://bit.ly/3IQ9OqO> (дата обращения: 14.12.2021).
10. Сталин И. В. Собрание сочинений : в 18 т. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1952. Т. 5. 446 с.
11. Сталин И. В. Собрание сочинений : в 18 т. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1947. Т. 6. 430 с.
12. Сталин И. В. Собрание сочинений : в 18 т. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1947. Т. 7. 423 с.

13. Сталин И. В. Собрание сочинений : в 18 т. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1953. Т. 8. 406 с.
14. Сталин И. В. Собрание сочинений : в 18 т. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1946. Т. 14. 503 с.
15. Сталин И. В. Собрание сочинений : в 18 т. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1951. Т. 3. 427 с.
16. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. М. : Росспэн, 2001. 336 с.